

Куненко І. С.,
кандидат юридичних наук, доцент

СУЧАСНІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЮСТИЦІЯ»

MODERN METHODOLOGICAL APPROACHES TO DEFINING THE CONCEPT OF «JUSTICE»

Стаття присвячена аналізу визначення поняття «юстиція» в науковій літературі. Звертається увага на те, що в довідково-енциклопедичних джерелах термін «юстиція» розглядається по-різному, а саме як: суд, судова діяльність держави; правосуддя; сукупність державних органів, що займаються судочинством; юристи; система судових та пов'язаних з їх діяльністю установ.

Констатується неоднозначність розуміння поняття «юстиція» та відсутність його усталеного визначення в юридичній науковій літературі. Розглядаючи поняття та змістовні властивості юстиції, які пропонуються науковцями, автор зазначає, що вони відрізняються між собою навіть в межах однієї галузі. У статті аналізуються підходи щодо визначення поняття через такі види юстиції як адміністративна, господарська, конституційна, кримінальна, мирова, ювенальна.

На основі вивчення різних наукових джерел, пропонується виділити три основні підходи щодо доктринального визначення досліджуваного поняття. Перший зводиться до того, що не надає взагалі поняттю «юстиція» конкретно визначеного юридичного змісту й навантаження, і в юриспруденції може використовуватися у випадках, де не потрібна чітка передача змісту. В другому підході передбачено, що юстиція пов'язана з діяльністю спеціальних судів, квазісудових органів держави, які наділені відповідними повноваженнями щодо вирішення правових конфліктів. Він полягає в тому, що використання поняття юстиції обмежується сферою правосуддя і пов'язується виключно зі здійсненням судочинства. Відповідно до третього підходу, під терміном «юстиція» розуміють не лише судові органи держави, але й інші державні органи (прокуратура, органи та установи виконання кримінальних покарань тощо), а також органи і установи, пов'язані із діяльністю відповідних державних органів, діяльність яких, спрямована на запобігання, виявлення та усунення порушення права з метою забезпечення належної реалізації прав і свобод людини, утвердження законності та справедливості. Рекомендовано для більш повного та ґрунтовного визначення поняття «юстиція» в подальших наукових дослідженнях розглядати його з точки зору третього підходу.

Ключові слова: правосуддя, справедливість, судочинство, суд, органи юстиції, юстиція.

The article is devoted to the analysis of the definition of the concept of «justice» in scientific literature. Attention is drawn to the fact that in encyclopedic reference sources the term «justice» is considered in different ways, namely as: court, judicial activity of the state; justice; a set of state bodies engaged in judicial proceedings; lawyers; the system of courts and institutions related to their activities.

It is noted that the concept of «justice» is ambiguously understood and that there is no well-established definition of it in the legal scientific literature.

The ambiguity of the understanding of the concept of «justice» and the absence of its established definition in the legal scientific literature are noted. Considering the concepts and meaningful properties of justice proposed by scientists, the author notes that they differ among themselves even within the same field. The article analyzes approaches to defining the concept through such types of justice as administrative, constitutional, criminal, justice of the peace, juvenile.

Based on the study of various scientific sources, the author proposes to distinguish three main approaches to the doctrinal definition of the concept under study. The first one is that the concept of «justice» does not have a specifically defined legal content and meaning, and in jurisprudence it can be used in cases where a clear transfer of content is not required.

In the second approach, it is provided that justice is connected with the activity of special courts, quasi-judicial bodies of the state, which are endowed with the appropriate powers to resolve legal conflicts. It consists in the fact that the use of the concept of justice is limited to the sphere of justice and is connected exclusively with the implementation of judicial proceedings.

According to the third approach, the term «justice» means not only the judicial bodies of the state, but also other state bodies (the prosecutor's office, bodies and institutions for the execution of criminal punishments, etc.), as well as bodies

and institutions related to the activities of the relevant state bodies, activities which are aimed at preventing, detecting and eliminating violations of the law in order to ensure the proper implementation of human rights and freedoms, the establishment of legality and justice. It is recommended for a more complete and thorough definition of the concept of «justice» in further scientific research to consider it from the point of view of the third approach.

Key words: court, fairness, justice, judiciary, justice bodies, legal proceedings.

Постановка проблеми. Насамперед, слід зазначити, що у науковій літературі немає єдиного підходу до визначення поняття «юстиція» та різні науковці це поняття тлумачать не однаково.

Праць, спеціально присвячених розробці поняття юстиції на загальнотеоретичному рівні, з'ясуванню сутності цього правового явища, одиниці. Більшість наукових досліджень стосуються або лише окремих видів юстиції (адміністративної, конституційної, ювенальної тощо), або визначення правового статусу окремих органів юстиції. При цьому автори не дають визначення поняття юстиції як такої, обмежуючись визначеннями відповідних видів юстиції.

В юридичній науці на сьогодні склалася ситуація, при якій можна констатувати відсутність усталеного визначення поняття «юстиція» і це свідчить про недостатню дослідженість цього феномену, що вимагає додаткових теоретичних пошуків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед публікацій, на яких ґрунтується це дослідження, варто назвати роботи таких науковців, як Ю. Георгієвський, В. Гергелійник, О. Гусарева, О. Капля, О. Мерза, О. Мироненко, І. Онопчук, С. Пілюк, Ю. Педько, О. Плотніков, Ю.Тихомиров, Т. Цимбалістий та інші автори.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати теоретичні визначення поняття «юстиція», визначити основні методологічні підходи щодо даного правового явища.

Виклад основного матеріалу дослідження. У цілому, в юридичній науці поняття «юстиція» передусім пов'язують із правосуддям, судочинством. Водночас, до органів юстиції теорія і практика відносять органи, що не належать до судової влади (прокуратура, нотаріат, адвокатура тощо). Отже, поняття юстиції не обмежується сферою правосуддя і не пов'язується виключно лише із здійсненням судочинства.

У словниках та довідковій літературі юстиція, переважно, розглядається як: 1) суд, судова

діяльність держави; 2) правосуддя; 3) сукупність державних органів, що займаються судочинством; 4) юристи; 5) система судових та пов'язаних з їх діяльністю установ. Крім судів, до цієї системи включають прокуратуру, органи слідства, адвокатуру, нотаріат тощо. Об'єднуючими засадами для них є їх покликання служити торжеству правосуддя, законності й справедливості, забезпеченню прав громадян [1, с. 314; 2, с. 760].

Досліджуючи підходи щодо розуміння поняття «органи юстиції», О. Мерза пише, що розуміння сутності поняття «юстиція», неоднозначно трактується в науковій та спеціалізованій літературі, є багатоаспектним і співвідноситься з різними видами судочинства. Відповідно, слід розрізняти такі види юстиції як конституційна, адміністративна, кримінальна, ювенальна, військова, при цьому самого визначення юстиції не надає [3, с. 59].

В свою чергу О. Капля, відмітив, що маючи безперечно широке застосування в юриспруденції, поняття «юстиція» не несе конкретно визначеного юридичного навантаження. А тому, маючи здебільшого абстрактне, збірне значення, не потребує дослідження його співвідношення з тими поняттями, які, застосовуючись у законодавстві та, з метою уніфікованого їх застосування, повинні мати чіткий, конкретний і однозначний зміст. На його думку, юстиція з точки зору юридично-змістового навантаження – це поняття одного ряду з такими, як «правоохоронці» (не плутати з правоохоронними органами), «правда», «зłodії» тощо. Іншими словами, юстиція – це термін більше соціальний і тому в юриспруденції може використовуватися умовно і лише у випадках, де не потрібна чітка передача змісту [4, с. 110].

Разом з тим О. Плотніков вважає, що хоча в українському праві бракує єдиного визначення поняття «юстиція», однак можна визначити його зміст, частково ототожнити з поняттям «правосуддя», оскільки статтею 131 Конституції встановлюється, що в Україні діє Вища

рада правосуддя. Цей орган, однак, здійснює не правосуддя, а виступає провідником державної політики в сфері правосуддя, спрямованою на формування суддівського корпусу та притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності. Іншим державним органом, що здійснює діяльність в сфері юстиції, є Міністерство юстиції України. Мін'юст є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику. До функцій Міністерства юстиції віднесено, зокрема, забезпечення проведення перевірок, передбачених Законом України «Про очищення влади», забезпечення виконання судових рішень, контроль за дотриманням прав людини та громадянина в місцях позбавлення волі, здійснення загального управління у сфері надання правової допомоги, експертне забезпечення правосуддя. З наведеного автор робить висновок, що поняття «юстиція» в українському праві асоціюється з державною політикою, спрямованою на підтримання законності, захист прав та свобод людини та громадянина, забезпечення функціонування системи правосуддя [5, с. 44–45].

Досліджуючи термін «юстиція» у філософському та теоретичному аспектах О. Гусарева зазначає, що в основу інтерпретації юстиції покладається поняття справедливості в її історично та культурно обумовлених варіаціях, а один і той самий вид юстиції може розглядатися як частина юридичної системи, як функція держави, як система судових органів або їх діяльність, як певна функціонально-організаційна структура, завданням якої є забезпечення прав громадян. Відповідно, нею запропоновано підхід до розуміння юстиції як функціонального об'єднання суб'єктів юридичної діяльності щодо вирішення конфліктів у правовій сфері, які через здійснення правосуддя та забезпечення реалізації правосудних рішень сприяють утвердженню у правовій сфері ідеалу соціальної справедливості [6, с. 5].

Інший підхід до визначення поняття «юстиція» запропонувала І. Онопчук, а саме, визначила юстицію як сферу діяльності держави, спрямовану на запобігання, виявлення та усунення порушень права з метою забезпечення належної реалізації прав і свобод людини,

утвердження справедливості та законності в суспільстві [7].

Окремі автори пропонують розглядати юстицію як систему органів та установ, що входять до складу міністерства юстиції та його територіальних органів, основним завданням яких є реалізація державної правової політики, державної політики з питань банкрутства, у сферах державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, друкованих засобів масової інформації; забезпечення реалізації державної політики у сферах організації примусового виконання рішень судів та інших органів; забезпечення роботи нотаріату [8].

Загалом, аналізуючи поняття та змістовні властивості юстиції, які пропонуються науковцями можна констатувати, що вони відрізняються між собою навіть в межах однієї галузі.

Так, В. Стефанюк, досліджуючи правові проблеми запровадження адміністративної юстиції в Україні, розглядав адміністративну юстицію як систему судових органів, які контролюють дотримання законності у сфері державного управління шляхом вирішення в адміністративному процесуальному порядку публічно-правових спорів, що виникають у зв'язку зі зверненнями фізичних чи юридичних осіб до органів державного управління або їх посадових чи службових осіб [9, с. 9].

Такі вчені як О.Тихомиров та О.Гусарева виділяють три основні підходи до розуміння адміністративної юстиції, а саме: а) процесуальний, відповідно до якого адміністративна юстиція визначається як особливий порядок вирішення спорів або як вид судочинства; б) інституційний, при якому адміністративна юстиція характеризується як система спеціалізованих судів; в) функціональний, де акцент робиться на здійсненні державою функції захисту прав та свобод громадян [10].

В свою чергу, Т. Коломоєць, вказує на два основних підходи до розуміння даного поняття: 1) вузький підхід, коли адміністративна юстиція розглядається як судовий захист (адміністративне судочинство); 2) широкий підхід, який включає не тільки вирішен-

ня адміністративно-правових спорів судами (адміністративне судочинство), а й іншими уповноваженими на те державними органами (оскарження управлінських актів в адміністративному порядку) [11, с. 6–14].

Досліджуючи роботи вчених, присвячених вивченню питань конституційної юстиції, слід констатувати, що їх автори також пропонують визначення останньої без урахування загального поняття «юстиції».

Так, В. Гергелійник розглядає конституційну юстицію як конституційно-правовий інститут, що реалізується спеціалізованими органами в межах судової чи контрольно-наглядової гілок влади, офіційна організація і діяльність якого спеціально встановлюється конституцією та полягає у забезпеченні верховенства основного закону держави шляхом: перевірки, виявлення, констатації та усунення неконституційних актів; тлумачення конституції та законів; вирішення конституційних конфліктів та контролю за дотриманням меж реалізації повноважень інших гілок влади в нормотворчому процесі через прийняття загальнообов'язкових та остаточних по своїх юридичних наслідках рішень [12, с. 9].

С. Пілюк зазначає, що поняттям «юстиція» охоплюється сукупність судових установ та їхня діяльність, пов'язана зі здійсненням правосуддя, а терміном «юрисдикція» – спеціальна компетенція (повноваження та підвідомчість) органів публічної влади щодо вирішення спорів, розгляду справ про правопорушення і застосування санкцій. Відповідно, поняття «конституційна юстиція» означає сукупність судових та квазісудових органів конституційного контролю та їхню діяльність щодо забезпечення верховенства конституції, а «конституційна юрисдикція» – спеціальну компетенцію (повноваження та підвідомчість), якою вони наділені для забезпечення названого верховенства [13].

На відміну від С. Пілюк О. Мироненко, фактично, отожднює поняття «конституційна юстиція» та «конституційна юрисдикція», стверджуючи, що «конституційна юстиція» – це, у першу чергу, компетенція конституційного суду, а в другу – коло повноважень того чи іншого державного органу у сфері правової оцінки конкретного юридичного факту з точ-

ки зору його відповідності конституції держави [14, с. 47].

А. Грабильников переконаний, що поняття юстиції не обмежується сферою правосуддя і не пов'язується виключно зі здійсненням судочинства. Воно є більш загальним поняттям, яке охоплює як сферу законодавства, так і відповідні органи державної влади, що здійснюють функції правоохоронної діяльності, пов'язані так чи інакше з правосуддям, проте відмінні від нього.

За такого узагальнення, зазначає вказаний автор, сформувалося уявлення про юстицію, як сферу діяльності держави, спрямованої на запобігання, виявлення та усунення порушень права з метою забезпечення належної реалізації прав і свобод людини, утвердження справедливості та законності у суспільстві. В Україні за ознаками цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства введені в правову практику такі види юстиції, як цивільна юстиція, господарська юстиція, адміністративна юстиція, кримінальна юстиція, ювенальна юстиція, конституційна юстиція. Крім того А. Грабильников визначає конституційну юстицію як систему спеціальних судових та несудових (квазісудових) органів, уповноважених законом здійснювати конституційний контроль у межах конституційної юрисдикції у формі передбаченого Конституцією України конституційного правосуддя шляхом здійснення конституційного судочинства – вирішення в спеціальному процесуально-правовому порядку справ щодо відповідності їх рішень, дій та бездіяльності вимогам конституційно-правових норм [15].

Досліджуючи конституційну юстицію в Україні, Т. Цимбалістий взагалі не надає визначень понять «юстиція», «конституційна юстиція», а лише констатує, що інститут юстиції є елементом механізму правової охорони. Саме в забезпеченні правової охорони конституції і полягає основне призначення інституту конституційної юстиції. При цьому сам термін «конституційна юстиція» вживається автором як синонім до термінів «конституційний контроль», «конституційне правосуддя» [16].

У науковому дослідженні М. Савчина конституційна юстиція визначається як організація та особливий процесуальний порядок вирішення конституційно-правових спорів з метою забезпечення верховенства Основного закону, конституційного ладу, гідності індивіда, верховенства прав і свобод людини і громадянина, зв'язаності публічної влади основними правами і свободами [17].

Досліджуючи визначення поняття «господарська юстиція», можна зауважити, що науковці виокремлюють її як частину системи правосуддя України тією мірою, якою вона реалізується в судовому порядку в межах господарського процесу, спрямованого на здійснення правосуддя в господарських справах шляхом здійснення судочинства.

Господарська юстиція, зазначає Т. Федорова, виконує важливу функцію захисту порушених чи оспорюваних прав та охоронюваних інтересів суб'єктів господарювання за допомогою використання відповідних процесуальних форм у системі господарського судочинства. Вона закономірно виділяється в самостійну гілку судочинства, що займається розглядом правових спорів, які виникають у сфері господарських правовідносин [18, с. 120].

В юридичній літературі використовується поняття «кримінальна юстиція», як правило воно вживається для визначення системи державних органів, які ведуть кримінальне провадження і виконують усі його завдання. На переконання В. Юрчишина тільки органи дізнання, досудового розслідування, прокурор і суд відносяться до органів кримінальної юстиції [19]. Натомість, В. Маляренко до системи кримінальної юстиції, крім органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, зараховує ще й органи адвокатури та органи виконання покарань [20, с. 11].

Актуальними в наш час є дослідження науковцями поняття «ювенальна юстиція». Зокрема, деякі вчені акцентують на тому факті, що загальноприйнятим у міжнародно-правових актах є вживання терміна «ювенальна юстиція» – правосуддя, адже, наприклад, поняття «Juvenile Justice» в тексті так званих «Пекінських правил» (1985) – «Мінімальні стандарти правила ООН стосовно відправлення

правосуддя щодо неповнолітніх» – буквально означає «правосуддя у справах неповнолітніх» [21, с. 16]. Н. Крестовська та В. Шмеріга розглядають ювенальну юстицію як систему державних і недержавних інститутів, які покликані, по-перше, захищати права дитини, по-друге, здійснювати правовий і моральний вплив на дитину, яка перебуває у конфлікті із законом [22, с. 96].

У літературі та практиці використовується поняття «мирова юстиція». Зокрема, А. Цибуляк-Кустевич пише, що мирова юстиція – це інститут судової влади, що покликаний забезпечити максимальну доступність правосуддя та зниження рівня конфліктності на місцях шляхом здійснення правосуддя в малозначних справах мировими судами з орієнтацією на мирне вирішення справ із застосуванням особливої процесуальної форми (спрощених, примирних процедур) [23 с. 48–49].

Висновки. Таким чином, за результатами розгляду доктринальних підходів до визначення поняття «юстиція» та окремих її видів можна сформулювати деякі висновки і визначити основні підходи щодо визначення поняття.

Перший підхід («нульовий») зводиться до того, що не надає взагалі поняттю «юстиція» конкретно визначеного юридичного змісту й навантаження, і це більше соціальне значення слова «юстиція», яке в юриспруденції може використовуватися у випадках, де не потрібна чітка передача змісту

Другий підхід («вузький») передбачає, що юстиція пов'язана з діяльністю спеціальних судів, квазісудових органів держави, які наділені відповідними повноваженнями щодо вирішення правових конфліктів; юстиція – процедура вирішення спорів у судово-процесуальній формі. Тобто поняття юстиції обмежується сферою правосуддя і пов'язується виключно зі здійсненням судочинства.

Третій підхід («широкий») зводиться до того, що вчені розглядають юстицію як діяльність держави у встановлених межах, спрямовану на запобігання, виявлення та усунення порушень права або систему органів та установ держави, основним завданням яких є реалізація державної правової політики, що спрямована на підтримання законності, захисту прав та

свобод людини та громадянина, забезпечення функціонування системи правосуддя.

На нашу думку, поняття юстиція найбільш продуктивно розглядати саме з позицій третього підходу. Відповідно до якого під терміном «юстиція» розуміють не лише судові органи держави, але і інші державні органи (прокуратура, органи та установи виконання

кримінальних покарань тощо), а також органи і установи, пов'язані із діяльністю відповідних державних органів (адвокатура, нотаріат тощо), діяльність яких, спрямована на запобігання, виявлення та усунення порушення права з метою забезпечення належної реалізації прав і свобод людини, утвердження законності та справедливості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Новий тлумачний словник української мови : 42000 слів: для студентів вищ. та серед. навч. закл. : у 4 т. Київ : АКОНІТ, 1999. Т. 4 : Роб-Я. 944 с.
2. Юридична енциклопедія / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. Т. 6 : Т. Я. 499 с.
3. Мерза О. І. Теоретичні підходи до розуміння сутності юстиції в сучасних умовах. Ефективність державного управління. 2018. Вип. 2. С. 58–64.
4. Капля О. «Адміністративна юстиція» як юридичний термін. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 5. С. 108–110.
5. Плотніков О. В. «Правосуддя перехідного періоду» чи «транзитивна юстиція»: до питання про визначення терміну. Український часопис міжнародного права. 2016. № 4. С. 43–47.
6. Гусарева О. С. Юстиція як складова правових систем сучасних країн світу та України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2010. 16 с.
7. Онопчук І. Ю. Юстиція: до визначення поняття. Правове регулювання економіки: зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 8. С. 99–107. URL: <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/1947> (дата звернення 15.12.2022)
8. Фесянов П. О., Хомуילו С. С. Трансформація сутності органів юстиції України на шляху євроінтеграції та сучасний стан побудови управлінської вертикалі. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2021. № 7. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2118> (дата звернення: 06.10.2022).
9. Стефанюк В. С. Правова обумовленість запровадження адміністративної юстиції в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2000. 20 с.
10. Тихомиров О. Д., Гусарева О. С. Сучасні підходи до розуміння адміністративної юстиції. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2009. № 1. С. 45–50. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npnau_2009_1_12 (дата звернення: 06.10.2022).
11. Коломоєць Т. Адміністративне судочинство. 2-ге вид. К. : Істина, 211. 300 с.
12. Гергелійник В. О. Правові проблеми становлення та функціонування конституційної юстиції України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2000. 18 с.
13. Пілюк С. В. Поняття конституційної юрисдикції та її співвідношення із суміжними поняттями. Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ імені І. І. Мечникова (м. Одеса, 14–15 вересня 2018 р.). ОНУ, 2018. С. 509–515.
14. Мироненко О. М. Про деякі загальні підходи до поняття «конституційна юстиція» і предмета її історії. Вісник Конституційного Суду України. 1998. № 4. С. 46–61.
15. Грабильніков А. В. Конституційна юстиція в Україні: до визначення поняття. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. Вип. 1. С. 3–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvu_2016_1_3 (дата звернення: 06.10.2022).
16. Цимбалістий Т. Інститут конституційної юстиції в правовій системі України. Актуальні проблеми правознавства. 2016. Вип. 4. С. 43–48. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2016_4_10 (дата звернення: 01.11.2022).
17. Савчин М. В. Конституційна юстиція та забезпечення конституційного порядку: 2005–2020: монографія. Ужгород. РІК-У.2020. 384 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/29270> (дата звернення: 04.11.2022).
18. Федорова Т. С. Господарська юстиція як складник системи правосуддя. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 1. С. 116–122.
19. Юрчишин В. М. Проблеми місця і ролі суб'єктів кримінальної юстиції, що діють у кримінальному процесі України. Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». 2013. Вип. 1. С. 286–294. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vchfo_2013_1_30 (дата звернення: 04.11.2022).
20. Маляренко В. Т. До питання доктрини кримінальної юстиції України Право України. 2009. №2. С. 11–23.

21. Зеленецький В.С. Ювенальна юстиція в Україні: коментар та аналіз діючого законодавства. Конвенція про права дитини (з постатейними матеріалами): словник-довідник з ювенальної юстиції. Х. Страйк, 2006. 784 с.
22. Крестовська Н. М. Ювенальна юстиція в США і Україні: порівняльний аналіз. Юридический вестник. 2003. № 1. С. 96–103.
23. Цибуляк-Кустевич А.С. Мирова юстиція [Текст]: дис. ... канд.юрид. наук : 12.00.10. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 275 с.